



وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت

دانشکده روانشناسی
رشته روانشناسی اسلامی
پایان نامه کارشناسی ارشد

مفهوم شناسی و تبیین کارکردهای روان شناختی اخلاص بر اساس منابع اسلامی

استاد راهنما

حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمدصادق شجاعی

استاد مشاور

حجت الاسلام والمسلمین دکتر مهدی عباسی

نگارش

محمدحسین رحیمی

دی ماه ۱۳۹۶

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت

بسمه تعالی

صورت جلسه دفاع پایان نامه

بیتايدات خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولی عصر (عجل الله تعالی فرجه)

جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد جناب آقای محمد حسین رحیمی رشته: روانشناسی اسلامی گرایش روانشناسی مثبت گرا

تحت عنوان: مفهوم شناسی و تبیین کارکردهای روان شناختی اخلاص بر اساس منابع اسلامی

با حضور استاد راهنما، استاد مشاور و بنیت داوران در موسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت در تاریخ ۱۳۹۷/۱۰/۲۴ برگزار گردید و پایان نامه

ایشان با کسب نمره به عدد: ۲۰ به حروف: بیست با درجه عالی پذیرفته شد.

نام و نام خانوادگی	مرتبه علمی	امضاء
مدیر گروه: حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر محمد رضا احمدی	استاد ارشد	
استاد راهنما: حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر محمد صادق شجاعی	استاد ارشد	
استاد مشاور: حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر مهدی عباسی	استاد ارشد	
استاد داور: حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر محمد ناصر سقایی بی ریا	استاد ارشد	
نماینده تحصیلات تکمیلی: حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای محمد رضا کریمی	مربی	
کارشناس تحصیلات تکمیلی: جناب آقای مصطفی زارعی		

معاون آموزشی موسسه

سید حسین علی مدینی

بسمه تعالی

تعهدنامه اصالت پایان نامه

این جانب محمدحسین رحیمی فرزند عیسی متولد ۱۳۶۷ به کد ملی ۰۳۸۶۱۵۵۵۶۹ صادره از قم به شماره دانش پژوهی ۹۳۱۴۰۰۸ رشته روانشناسی اسلامی متعهد می شوم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی این جانب است و دستاوردهای پژوهشی دیگر آن که در این زمینه از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع و در فهرست منابع و مآخذ ذکر گردیده است.

این پایان نامه قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است. در صورت اثبات تخلف در هر زمان مدرک تحصیلی صادر شده توسط مؤسسه از اعتبار ساقط خواهد شد.

محمدحسین رحیمی

امضاء

بسمه تعالی

حقوق مادی و معنوی پایان نامه

چاپ و انتشار پایان نامه های تحصیلی دانش پژوهان مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت بیانگر بخشی از فعالیت های علمی - پژوهشی مؤسسه است.

این جانب محمدحسین رحیمی دانش پژوهش رشته روان شناسی اسلامی مقطع کارشناسی ارشد متعهد می گردم موارد ذیل را در خصوص حقوق مادی و معنوی پایان نامه ام با عنوان **مفهوم شناسی و تبیین کارکردهای روان شناختی آن بر اساس منابع اسلامی رعایت نمایم و در صورت تخلف از موارد ذیل، کلیه تبعات حقوقی آن بر عهده این جانب خواهد بود:**

۱. در صورت اقدام به چاپ پایان نامه، مراتب را قبلاً به صورت کتبی به معاونت پژوهش مؤسسه اطلاع دهم و در صورت تمایل مؤسسه به چاپ پایان نامه به صورت کتاب اولویت با مؤسسه خواهد بود.

۲. در صورت موافقت معاونت پژوهش با چاپ پایان نامه به صورت کتاب توسط دانش پژوه، در صفحه سوم کتاب پس از برگ شناسنامه عبارت ذیل چاپ گردد:

۳. «کتاب حاضر حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته روان شناسی اسلامی است که در سال ۹۶ در مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت به راهنمایی **حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمدصادق شجاعی و مشاوره حجت الاسلام والمسلمین دکتر مهدی عباسی** از آن دفاع شده است.»

۴. به منظور غنی سازی منابع و مآخذ کتابخانه مؤسسه، دو نسخه از آن به کتابخانه و دو نسخه دیگر جهت بهره برداری به معاونت پژوهش اهدا خواهد شد.

محمدحسین رحیمی

امضاء

تقدیم

این اثر ناچیز و ناقابل را، به ذات اقدس اله و اولیای مطهرش تقدیم می‌کنم.

تشکر

ابتدا از همسر و فرزندم که در مدت نگارش این پژوهش سختی‌های زیادی را متحمل شدند، کمال تشکر را دارم. و همچنین از مدیریت مؤسسه اخلاق و تربیت جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر زارعان تشکر می‌کنم که بستر رشد علمی طلاب را فراهم کردند. بعد از آن از مدیر گروه روانشناسی جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر احمدی تشکر می‌کنم. همچنین از استاد عزیز و گرانقدر جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر شجاعی که راهنمای بنده در طول مسیر نگارش این اثر بودند. همچنین از استاد عزیز و گرانقدر جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر عباسی کمال تشکر را دارم که مشاور بنده در طول مسیر نگارش بودند. در آخر نیز از تمام اساتید و معلمان که از ابتدا تاکنون افتخار شاگردی‌شان را داشتم، تشکر می‌کنم.

چکیده

پژوهش حاضر با هدف مفهوم شناسی اخلاص و تبیین کارکردهای روان‌شناختی آن بر اساس منابع اسلامی صورت گرفته است. روش به‌کاررفته در این پژوهش، کیفی از نوع تحلیل محتوای متون دینی بود. برای روایی محتوا از نظر کارشناسان استفاده شد. در بخش مفهوم شناسی ابتدا آموزه‌های مربوط به اخلاص از منابع اسلامی استخراج و با تحلیل محتوای هر یک از این آموزه‌ها (آیات و روایات)، مؤلفه‌های مفهومی اخلاص به دست آمد. سپس این مؤلفه‌ها در سه محور شناختی، عاطفی و رفتاری مقوله‌بندی شد. در مرحله بعد به‌منظور بررسی روایی محتوا اطلاعات گردآوری شده در مراحل قبل، در قالب یک فرم نظرسنجی در اختیار ده نفر از کارشناسان حوزه علوم دینی و روانشناسی قرار گرفت و از آن‌ها خواسته شد تا نظر خود را در مورد مؤلفه‌های مفهومی اخلاص و ارتباط هر یک از آن‌ها با محورهای سه‌گانه (شناختی، عاطفی، رفتاری) در یک مقیاس چهاردرجه‌ای از ارتباط کامل تا بی‌ارتباط مشخص کنند. همچنین برای دستیابی به کارکردهای روان‌شناختی اخلاص ابتدا گزاره‌های مرتبط با این موضوع از منابع اسلامی استخراج و سپس محتوای هر کدام با توجه به جنبه‌های کارکردی اخلاص مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت.

یافته‌های پژوهش در مورد مفهوم شناسی اخلاص، سرانجام پنج مؤلفه اصلی ایمان متعالی، باور به عبودیت خدا، ناامیدی از مردم، امید به خدا، کار برای جلب رضایت خدا را به دست داد. همچنین، نتایج مربوط به تحلیل و بررسی کارکردهای روان‌شناختی اخلاص نشان داد که انگیزش درونی، انگیزش مثبت، انگیزش معنوی، دوستی، محبوبیت اجتماعی، امنیت روانی، امیدواری، حرمت خود، سخت رویی، دوری از اهمال‌کاری، رضامندی، خودمهارگری، و یقین زایی از مهم‌ترین کارکردهای روان‌شناختی اخلاص هستند. سپس این کارکردها در سه حوزه انگیزشی، اجتماعی و بهداشت روزانی طبقه‌بندی گردید. نتایج نهایی پژوهش، نشان داد که با استفاده از منابع اسلامی، می‌توان مؤلفه‌های اساسی مفهوم اخلاص را شناسایی و کارکردهای روان‌شناختی اخلاص را تبیین کرد.

کلیدواژه‌ها: اخلاص، روان‌شناختی، کارکرد، منابع اسلامی

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و مفاهیم.....	۱
۱-۱- مقدمه.....	۲
۱-۲- بیان مساله.....	۲
۱-۳- اهمیت و ضرورت پژوهش.....	۵
۱-۴- اهداف پژوهش.....	۶
۱-۵- پرسش‌های پژوهش.....	۶
۱-۵-۱- پرسش اصلی.....	۶
۱-۵-۲- پرسش فرعی.....	۶
۱-۶- مفاهیم.....	۶
۱-۶-۱- اخلاص.....	۶
۱-۶-۲- مفهوم شناسی.....	۷
۱-۶-۳- کارکردهای روان‌شناختی.....	۸
۱-۶-۴- منابع اسلامی.....	۸
فصل دوم: پیشینه و ادبیات پژوهش.....	۱۰
۲-۱- پیشینه پژوهش: رویکردهای نظری به اخلاص.....	۱۱
۲-۱-۱- جهت‌گیری‌های اسلامی.....	۱۱
۲-۱-۱-۱- رویکرد تفسیری به اخلاص.....	۱۱
۲-۱-۱-۱-۱- انواع اخلاص از نظر مفسرین.....	۱۲
۲-۱-۱-۱-۲- راه رسیدن به اخلاص از نظر مفسرین.....	۱۳
۲-۱-۱-۲- رویکرد اخلاقی به اخلاص.....	۱۴
۲-۱-۱-۲-۱- مراتب اخلاص از نظر علمای اخلاق.....	۱۶
۲-۱-۱-۳- رویکرد عرفانی به اخلاص.....	۱۷
۲-۱-۱-۳-۱- مفهوم اخلاص از دیدگاه عرفا.....	۱۸
۲-۱-۱-۳-۲- مراتب اخلاص از دیدگاه عرفا.....	۱۹
۲-۱-۲- جهت‌گیری‌های روان‌شناختی.....	۲۱
۲-۱-۲-۱- اخلاص در چارچوب مفهوم دلبستگی به خدا.....	۲۲
۲-۱-۲-۱-۱- مفهوم و تاریخچه دلبستگی.....	۲۲
۲-۱-۲-۱-۲- مفهوم دلبستگی به خدا.....	۲۳
۲-۱-۲-۱-۳- سبک‌های دلبستگی به خدا.....	۲۳

- ۲۵..... ۲-۱-۲-۲- اخلاص در چارچوب بحث انگیزش
- ۲۶..... ۲-۱-۲-۲-۱- انواع انگیزش
- ۲۶..... الف) انگیزش بیرونی
- ۲۷..... ب) انگیزش درونی
- ۲۷..... ۲-۱-۲-۲-۳- ارتباط اخلاص با انگیزش درونی
- ۲۷..... ۲-۱-۲-۳- اخلاص در مطالعات مربوط به جهت‌گیری مذهبی
- ۲۸..... ۲-۱-۲-۴- اخلاص در مطالعات مربوط به شخصیت
- ۲۹..... ۲-۲- ادبیات پژوهش: اخلاص در آیات و روایات
- ۲۹..... ۲-۲-۱- اخلاص در قرآن
- ۳۲..... ۲-۲-۱-۲- تفاوت مخلصین و مخلصین
- ۳۳..... ۲-۲-۲- اخلاص در روایات
- ۳۷..... ۲-۳- جمع‌بندی
- ۳۹..... فصل سوم: روش پژوهش**
- ۴۰..... ۳-۱- جامعه آماری پژوهش
- ۴۱..... ۳-۲- نمونه‌گیری و شیوه آن
- ۴۱..... ۳-۳- روش تجزیه و تحلیل داده‌ها
- ۴۲..... ۳-۴- شیوه اجرا: مراحل مفهوم‌شناسی
- ۴۲..... ۳-۴-۱- مرحله اول: استخراج مؤلفه‌های مفهومی اخلاص در لغت
- ۴۳..... روش تشریحی
- ۴۳..... روش تحلیلی
- ۴۶..... ۳-۴-۲- مرحله دوم: استخراج مؤلفه‌های مفهومی اخلاص در اصطلاح
- ۴۶..... ۳-۴-۳- مرحله سوم: استخراج مؤلفه‌های مفهومی اخلاص در منابع اسلامی
- ۴۶..... ۳-۴-۳-۱- جمع‌آوری متون مفهوم‌شناختی
- ۴۷..... ۳-۴-۳-۲- استنباط مؤلفه‌های مفهومی از متون
- ۴۷..... ۳-۴-۴- مرحله چهارم: تجزیه و تحلیل مؤلفه‌های مفهومی
- ۴۸..... ۳-۴-۴-۱- تلخیص و مرکزی‌سازی
- ۴۹..... ۳-۴-۴-۲- نمایش و عرضه مؤلفه‌ها
- ۴۹..... ۳-۴-۴-۳- بررسی روایی محتوای مؤلفه‌ها
- ۵۱..... ۳-۴-۴-۳-۱- رجوع به کارشناسان مربوطه
- ۵۱..... ۳-۴-۴-۳-۲- تجزیه و تحلیل داده‌ها

۵۲.....	۳-۵- شیوه اجرای پژوهش در استخراج کارکردهای روان‌شناختی اخلاص
۵۲.....	۳-۵-۱- جمع‌آوری متون مرتبط با کارکردهای اخلاص
۵۲.....	۳-۵-۲- طبقه‌بندی و مقوله‌بندی متون
۵۳.....	۳-۵-۳- تبیین متون بر اساس کارکرد روان‌شناختی اخلاص
۵۴.....	فصل چهارم: یافته‌های پژوهش
۵۵.....	۴-۱- مفهوم‌شناسی اخلاص
۵۵.....	۴-۱-۱- استخراج مؤلفه‌های مفهومی اخلاص در لغت
۵۵.....	۴-۱-۱-۱- دیدگاه لغت‌شناسان
۵۷.....	۴-۱-۱-۲- نتایج دیدگاه لغت‌شناسان
۵۸.....	۴-۱-۲- استخراج مؤلفه‌های مفهومی اخلاص در اصطلاح
۵۸.....	۴-۱-۲-۱- اخلاص در دیدگاه متفکران اسلامی
۵۹.....	۴-۱-۲-۲- نتایج دیدگاه متفکران اسلامی
۶۰.....	۴-۱-۳- استخراج مؤلفه‌های مفهومی اخلاص در متون دینی
۶۰.....	۴-۱-۳-۱- جمع‌آوری متون مفهوم‌شناسی اخلاص
۶۳.....	۴-۱-۳-۲- استنباط مؤلفه‌های مفهومی اخلاص از متون دینی
۶۵.....	۴-۱-۴- تجزیه و تحلیل
۶۵.....	۴-۱-۴-۱- تلخیص و مرکزی‌سازی و عرضه مؤلفه‌های اخلاص
۷۰.....	۴-۱-۴-۲- بررسی روایی محتوایی مؤلفه‌های اخلاص
۷۱.....	۴-۱-۵- جمع‌بندی
۷۲.....	۴-۲- کارکردهای روان‌شناختی اخلاص
۷۲.....	۴-۲-۱- اخلاص و انگیزش رفتار
۷۳.....	۴-۲-۱-۱- اخلاص به عنوان انگیزش درونی
۷۴.....	۴-۲-۱-۱-۱- مراتب اخلاص
۷۵.....	۴-۲-۱-۲- اخلاص به عنوان انگیزش مثبت
۷۶.....	۴-۲-۱-۳- اخلاص به عنوان انگیزش معنوی
۷۸.....	۴-۲-۲- اخلاص و کارکرد اجتماعی آن
۷۸.....	۴-۲-۲-۱- دوستی
۷۹.....	۴-۲-۲-۱-۱- کارکرد رابطه دوستی مخلصانه
۸۱.....	۴-۲-۲-۲- اخلاص و محبوبیت اجتماعی
۸۳.....	۴-۲-۳- اخلاص و بهداشت روانی

۸۳.....	۱-۳-۲-۴- اخلاص و امنیت روانی
۸۵.....	۲-۳-۲-۴- اخلاص و امیدواری
۸۷.....	۳-۳-۲-۴- اخلاص و حرمت خود
۸۹.....	۴-۳-۲-۴- اخلاص و سخت رویی
۹۱.....	۵-۳-۲-۴- اخلاص و دوری از اهمال کاری
۹۲.....	۶-۳-۲-۴- اخلاص و رضامندی
۹۴.....	۷-۳-۲-۴- اخلاص و خودمهارگری
۹۶.....	۸-۳-۲-۴- اخلاص و یقین زایی
۹۸.....	۴-۲-۴- نتایج نهایی مربوط به کارکردهای روان شناختی اخلاص
۱۰۰.....	فصل پنجم: بحث و نتیجه گیری
۱۰۱.....	۱-۵- تفسیر نتایج مربوط به پرسش های پژوهش
۱۰۱-۱.....	۱-۵-۱- تفسیر نتایج مرتبط با پرسش اول پژوهش
۱۰۲.....	۱-۱-۵- باور به عبودیت خداوند متعال
۱۰۳.....	۲-۱-۵- ایمان متعالی
۱۰۴.....	۳-۱-۵- ناامیدی از مردم
۱۰۵.....	۴-۱-۵- امید به خدا
۱۰۵.....	۵-۱-۵- کار فقط برای رضای خدا (پیراستگی رفتار از غیر خدا)
۱۰۶.....	۲-۱-۵- تفسیر نتایج مرتبط با پرسش دوم پژوهش
۱۰۷.....	۱-۲-۵- اخلاص و کارکرد انگیزشی
۱۰۸.....	۲-۲-۵- اخلاص و کارکرد اجتماعی
۱۰۹.....	۳-۲-۵- اخلاص و کارکرد بهداشت روانی
۱۱۱.....	۲-۵- محدودیت و پیشنهادات
۱۱۳.....	فهرست منابع
۱۱۳.....	منابع فارسی
۱۱۷.....	منابع عربی
۱۱۹.....	مقالات و پایان نامه ها
۱۲۳.....	منابع لاتین

فهرست جداول

جدول ۴-۱. نتایج دیدگاه لغت شناسان	۵۷
جدول ۴-۲. نتایج دیدگاه متفکران اسلامی	۶۰
جدول ۴-۳. نتایج استخراج مؤلفه‌های اخلاص در متون دینی	۶۴
جدول ۴-۴. عرضه مؤلفه‌های مفهومی اخلاص	۶۵
جدول ۵-۴. نتایج روایی محتوایی مؤلفه‌های اخلاص	۷۰
جدول ۴-۶. نتایج مؤلفه‌های مفهومی اخلاص	۷۱
جدول ۴-۷. کارکردهای روان‌شناختی اخلاص	۹۸

فصل اول

کلیات و مفاهیم

۱-۱- مقدمه

اخلاص یکی از مهم‌ترین آموزه‌های دینی است که همواره مورد توجه انبیا و اولیای الهی و مورد تأکید عالمان اخلاق بوده و در دانش‌های اسلامی مانند فقه، اخلاق و عرفان و... بررسی شده است. یکی از عوامل مؤثر در تحقق سعادت و کمال انسانی و آرامش و آسایش ابدی و جاودانه، در پیش گرفتن یکرنگی و پاک ساختن دل و جان از آلودگی‌های این جهان ناپایدار و گذرا و رها شدن از تعلقات، یعنی صفای اخلاص است. چنان‌که به بندگان امر نشده است مگر اینکه حق تعالی را خالصانه عبادت کنند (بینه، ۱۵). اخلاص ملاک ارزش‌گذاری و قبولی و جزای اخروی طاعات نزد خدای متعال به شمار می‌آید و تنها عملی در درگاه خداوند متعال پذیرفتنی است که با خلوص نیت همراه گردد و صرفاً محض رضای حق تعالی باشد؛ و این مطلب در سایه ایمان به خدا و اعتقاد به معاد و قیامت به دست آمده و زمانی ارزش واقعی خود را می‌یابد و سعادت انسان را تضمین می‌کند که در دل تثبیت شده و تداوم پیدا کند.

اکنون با توجه به نقش و جایگاه اخلاص در چارچوب آموزه‌های اسلامی و ادبیات دینی، محقق در پی کشف مؤلفه‌های اساسی مفهوم اخلاص بر اساس آموزه‌های اسلامی مشتمل بر آیات قرآن کریم و روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) است. سپس در ادامه به کارکردهای روان‌شناختی اخلاص پرداخته می‌شود.

۱-۲- بیان مساله

۱. وَ مَا أَمْرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ.

یکی از مفاهیم اخلاقی در آموزه‌های اسلامی، اخلاص است. اخلاص از چیزهایی است که اهمیتش در اعمال و رفتار انسان روشن است؛ چرا که اخلاص شرط قبولی عمل است. امیرالمؤمنین علی (ع) می‌فرماید: عمل هر کس که با اخلاص همراه نباشد قبول نمی‌شود^۱ (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۱۵۵).

اخلاص در اصطلاح عبارت است از رهایی قلب از هر گونه آمیختگی که صفایش را از بین می‌برد (المنائوی، به نقل از صالح بن عبدالله، ج ۲، ص ۱۲۴). گاهی اخلاص نسبت به دین و گاهی نسبت به عمل و عبادت سنجیده می‌شود؛ اخلاص دین آن است که دین خدا از تثلیث و شرک و تشبیه و هر امر غیر خدایی پاک باشد که همان توحید است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱، ص ۲۹۲). در عین حال، وقتی در ارتباط با عمل و مسأله‌ی عبادت به کار می‌رود منظور پاک کردن نیت از شرک و ریا است (نراقی، ۱۳۷۸، ص ۶۲۸). امام صادق (ع) می‌فرماید: نماز نشستن و برخاستن نیست بلکه نماز اخلاص است و این که فقط خدا را در نظر داشته باشی^۲ (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۳۲۵). خالص کردن و پاکیزه نمودن عمل از غیر خدا مراتبی دارد. هر چه درجه اخلاص بیشتر باشد، عمل ارزش بیشتری نزد خدا پیدا می‌کند، به هدف و مقصد نزدیک‌تر شده و شخص را زودتر به کمال مطلوب خود می‌رساند و هر چه درجه اخلاص کمتر باشد، به همان اندازه از ارزش عمل کاسته شده و شخص از کمال مطلوب باز می‌ماند. چنانچه پیامبر اکرم (ص) فرمود: درجات مؤمنان به وسیله اخلاص برتری می‌یابد^۳ (ورام، ۱۴۱۰ ق، ج ۲، ص ۱۱۹). بالاترین مرتبه اخلاص آن است که انسان اعمالش را از هر نوع شایبه‌ای اعم از منافع دنیوی و اخروی پاک گرداند و فقط رضایت خداوند را در نظر داشته باشد. این مرتبه از آن کسانی است که غرق در محبت، عظمت و جمال الهی هستند و خدا را سزاوار پرستش یافته، عبادتش می‌کنند (نراقی، ۱۳۷۸، ص ۶۲۹)؛ و در مورد اینکه آیا عبادت برای رهایی از دوزخ و طمع به بهشت با اخلاص سازگار است، برخی از دانشمندان بر این باورند که عبادت خالص عبادتی است که عبد انگیزه‌ای به جز خشنودی

۱. مَنْ لَمْ يَصْحَبِ الْإِخْلَاصُ عَمَلَهُ لَمْ يُقَبَلْ

۲. لیست الصلاة قیامک و قعودک انما الصلاة اخلاصک وان ترید بها الله وحده.

۳. بالإخلاص تتفاضل مراتب المؤمنین.

خدا در بندگی نداشته باشد و کسی که در عبادت خود اغراض دیگری غیر از خدا مانند طمع بهشت یا خوف از آتش دارد، انگیزه نفسانی را در عبادت خدا شریک کرده است که با اخلاص در عبادت و مقام عبودیت ناسازگار است (ملاصدرای شیرازی، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۸۸؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۲۶).

اخلاص به عنوان یک جهت‌گیری ثمربخش در همه‌ی شئون زندگی کاربرد دارد (شبر، ۱۳۸۲، ص ۴۴). در منابع اسلامی به کارکردهای روان‌شناختی اخلاص اشاره شده است. بر طبق روایات، اخلاص باعث بهبود سلامت روانی افراد است. رسول خدا (ص) می‌فرماید: علامت فرد با اخلاص چهار چیز است دلش پاک، اعضا و جوارحش سالم، خیرش مبذول و شرش مأمون است^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۲۱). این روایت نشان می‌دهد که یکی از کارکردهای اصلی اخلاص بهره‌مندی از سلامت روانی است. رودسری (به نقل از احمدی نوجانی، ۱۳۸۶) بیان می‌دارد که اخلاص به صاحب خود آرامش روانی و اطمینان خاطر می‌بخشد، سینه او را گشاده و قلبش را راحت می‌سازد؛ چرا که قلب او بر یک هدف واحد گرد آمده است و آنهم رضایت خداوند عزوجل است. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «بَلَىٰ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (بقره: ۱۱۲) کسی که خود را تسلیم محض خدا کند از هیچ چیزی نمی‌هراسد و هرگز دچار ترس و اندوه نمی‌شود. اخلاص در انگیزش رفتار نیز کارکرد دارد بر طبق روایات اخلاص موجب استقامت ورزی و دوری از اهمال‌کاری می‌شود برای مثال امام علی (ع) می‌فرماید: انسان مخلص اگر هوی و هوس نیز از بین برود، از زیر بار عمل شانه خالی نمی‌کند^۲ (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۶۵). اخلاص در روابط اجتماعی نیز مهم است. بر طبق روایات، اخلاص یکی از شاخص‌های اصلی روابط مثبت در تعامل اجتماعی است. به همین جهت در روایات به خالص‌سازی دوستی در روابط میان فردی توصیه شده است. برای مثال، علی (ع) می‌فرماید: با دشمنت مدارا کن و برای دوستت خالص شو^۳ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ص ۸۱۸). این نشان می‌دهد

۱. اما علامه المخلص فاربعه یسلم قلبه و تسلّم جوارحه، و بذل خیره و کفّ شرّه.

۲. لَوْ ارْتَفَعَ الْهَوَى لَأَنفَ غَيْرُ الْمُخْلِصِ مِنْ عَمَلِهِ.

۳. دار عدوک و أخلص لودودک.

که اخلاص در روابط میان فردی نیز بسیار مهم است. با توجه به کارکردهای زیادی که اخلاص دارد، خداوند در قرآن بندگان شایسته و صالح خود را به صفت اخلاص ستوده است (مریم: ۵۱).

با وجود کارکردهای روان‌شناختی مختلفی که برای اخلاص وجود دارد، در پژوهش‌ها کمتر به آن پرداخته شده است. شاید برخی این تصور را داشته باشند که اخلاص صرفاً یک سازه‌ی اخلاقی است. شواهد نشان می‌دهد که در بیشتر منابع از جمله تفسیر المیزان، تفسیر تسنیم، تفسیر نمونه، معراج السعاده، جامع السعادات و محجه البیضا و... تأکید و تمرکز اصلی بر کارکردهای اخلاقی اخلاص بوده و جنبه‌های روان‌شناختی آن کمتر مورد توجه قرار گرفته است. با توجه به اهمیت و کارکردهای روان‌شناختی سازه‌ی اخلاص، بازشناسی و تحلیل این مفهوم از نقطه نظر روان‌شناختی مهم به نظر می‌رسد. علاوه بر خود واژه‌ی اخلاص، مفهوم نیت، صدق، محبت، ریا و نفاق نیز با این حوزه‌ی معنایی ارتباط دارد؛ بنابراین، مساله اصلی پژوهش حاضر این است که مؤلفه‌های اخلاص در منابع اسلامی کدامند و کارکردهای روان‌شناختی آن چیست؟

۳-۱- اهمیت و ضرورت پژوهش

با توجه به اهمیتی که اخلاق در حیات انسانی دارد و با توجه به هدف نهایی اسلام که تکامل انسان است انتظار می‌رود مفاهیم اخلاقی دقیقاً در کانون مباحث علمی بررسی شود.

اخلاص از جمله مباحث اخلاقی است که ضرورت آن برای تکتک افراد جامعه بر کسی پوشیده نیست به‌طوری‌که نبود اخلاص و رواج ریاکاری و در نظر گرفتن اهداف و انگیزه‌های غیر الهی در کارها موجب می‌شود که حتی اعمال به ظاهر نیک، بی‌نتیجه و باطل گردد و نقش مهمی را در ارتقای معنوی و روانی افراد نداشته باشد و همین امر سبب رکود جامعه شده و امکانات جامعه را به هدر می‌دهد. در حالی که توجه به اخلاص و کارکردهای آن در تمامی شئون زندگی، می‌تواند نقش مهمی در سلامت معنوی و روانی افراد ایجاب کند و از ابطال سرمایه‌های فردی و اجتماعی افراد و جامعه جلوگیری به عمل آورد.

اهمیت و ضرورت اخلاص در جامعه از سویی و عدم مفهوم شناسی دقیق و روشمند این واژه در منابع اسلامی از سوی دیگر، جا دارد که این مفهوم اخلاقی دقیقاً مورد بررسی قرار

گیرد و مؤلفه‌های اساسی آن شناسایی و به آثار و کارکردهای روان‌شناختی آن در منابع اسلامی توجه گردد؛ این در حالی است که اخلاص در منابع دینی دارای گزاره‌های فراوانی است که به کمک این گزاره‌ها می‌توان به مؤلفه‌های اخلاص رسید و مفهوم آن را شناسایی کرد و با توجه به مؤلفه‌های آن کارکردهای روان‌شناختی آن را بررسی کرد.

با در نظر گرفتن این نکته که منابع اسلامی آموزه‌های دقیقی را در مورد اخلاص بیان کرده است می‌توان گفت که بررسی مؤلفه‌های اخلاص و تبیین کارکردهای روان‌شناختی آن حائز ضرورت می‌باشد.

۱-۴- اهداف پژوهش

۱. شناسایی مؤلفه‌های مفهومی اخلاص در منابع اسلامی
۲. شناسایی کارکردهای روان‌شناختی اخلاص در منابع اسلامی

۱-۵- پرسش‌های پژوهش

۱-۵-۱- پرسش اصلی

۱. مؤلفه‌های مفهومی اخلاص در منابع اسلامی کدامند؟
۲. کارکردهای روان‌شناختی اخلاص بر پایه منابع اسلامی چیست؟

۱-۵-۲- پرسش فرعی

مراتب اخلاص چیست؟

۱-۶- مفاهیم

۱-۶-۱- اخلاص

اخلاص در لغت از ماده «خلص» به معنای پیراستگی از هر نوع آمیختگی است (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۱۸۷؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۷، ص ۲۷؛ فیومی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۱۷۸). همان‌گونه که می‌فرماید «من بین فرث و دم لبناً خالصاً» (نحل: ۶۶). واژه خالص به معنای صافی است،

با این تفاوت که خالص آن است که آمیختگی و شوب آن، بعدازآن که داشته است، از بین رفته، در حالی که صافی از ابتدا آمیختگی نداشته است (راغب، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۶۲۴). اخلاص در اصطلاح قرآنی به معنای اعتقاد به یگانگی خدا و تبری از هر چیز غیر خدایی است. از این رو به سوره قل هو الله احد سوره اخلاص گفته‌اند (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۱۸۷). برخی نیز گفته‌اند «اخلاص» قصد قربت در نیت که همان انجام طاعت خالص برای خداست به گونه‌ای که نیت از هر شائبه‌ی غیر خدایی پاک باشد (طریحی، ۱۳۷۵، به نقل از بطحایی گلپایگانی، ۱۳۹۲). گاهی اخلاص نسبت به دین و گاهی نسبت به عمل و عبادت سنجیده می‌شود؛ اخلاص دین آن است که دین خدا از تثلیث و شرک و تشبیه و هر امر غیر خدایی پاک باشد که همان توحید است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۲۹۲). در عین حال، وقتی در ارتباط با عمل و مسأله‌ی عبادت به کار می‌رود منظور پاک کردن نیت از شرک و ریا است (نراقی، ۱۳۷۸، ص ۶۲۸).

۲-۶-۱- مفهوم شناسی

تعریف مفهوم شناسی^۱ ممکن است بر اساس دیدگاهی که مفهوم در آن تعریف می‌شود متفاوت باشد. به عنوان مثال اگر مفاهیم را اجزای اصلی پیکره‌ی علم و سنگ بنای نظریه‌های علمی بدانیم (ایمان، ۱۳۸۸)، مفهوم شناسی فرآیند بازشناسی این اجزاست. اگر مفهوم قصد یا معنای متن و یا افعال فردی و اجتماعی فرد است که در چارچوب زبان معنا دارد (علی پور و حسینی، ۱۳۹۰، به نقل از عباسی، پسندیده، ۱۳۹۶)، مفهوم شناسی فرآیند بررسی و شناسایی قصد، معنای متن، افعال فردی و اجتماعی استفاده کننده‌ی مفهوم در مجرای زبان است. اگر مفهوم را تجریدی از رویدادهای قابل مشاهده بدانیم که معرف شباهت یا جنبه‌های مشترک میان آن‌ها باشد (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۸، ص ۳۹)، مفهوم شناسی فرآیند بازشناسی این رویدادها، شباهت‌ها، جنبه‌های مشترک و شکل انتزاع آن‌هاست.

1.conceptualization.

به عنوان یک تعریف که شامل همه موارد پیش گفته است، به فرآیند شکل‌دهی مفاهیم به‌ویژه درباره‌ی موضوعاتی که ماهیتی انتزاعی دارند و خارج از حیطه‌ی داده‌های تجربی یا دریافت‌شدنی هستند، «conceptualization» گفته می‌شود (واندن بوس^۱، ۲۰۱۵).

اگر چه مفاهیم از قبل شکل گرفته‌اند شناخت دقیق مفهوم موجب می‌شود عناصر و ساختار معنایی مفهوم مشخص شود و در حقیقت شکل دقیق مفهوم به‌دست آید. از این‌رو مفهوم‌شناسی فرآیندی است برای این که مشخص شود منظور ما از موضوعی که بیان می‌کنیم چه چیزی است و چه چیزی نیست. این به معنای مشخص کردن عناصر و ساختار معنایی یک مفهوم است (عباسی و پسندیده، ۱۳۹۶)

۳-۶-۱- کارکردهای روان‌شناختی

کارکرد^۲ در فرهنگ فارسی به معنای نتیجه یا حاصل کار انجام گرفته (صدری افشار، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۱۵۹۶) و در فرهنگ روان‌شناسی به معنای هدف رفتار یا فعالیت مشخص است، که بیشتر برای کاربرد یک وجه وصفی نشان داده می‌شود (آرتور اس^۳، ۲۰۱۱، م، ص ۳۶۵). به‌طورکلی مقصود از کارکرد معنای عام آن است که شامل خدمات، غایات و اغراض، آثار و تبعات پنهان و آشکار، مقصود و غیرمقصود می‌شود؛ و منظور از کارکردهای روان‌شناختی در پژوهش حاضر، اهداف و پیامدهای روان‌شناختی صفت اخلاص است.

۴-۶-۱- منابع اسلامی

قرآن کریم بیان‌کننده دین الهی است، و اهل بیت علیهم‌السلام که قرآن ناطق و مثلند، هر دو صراط مستقیم‌اند؛ ازاین‌رو در روایات، صراط مستقیم، بر قرآن و امام تطبیق شده است (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ص ۲۳۹).

در واقع دین اسلام حقیقت واحدی است که در قرآن و عترت تجلی کرده است؛ و این دین در ارائه پیام نهایی خود، هم به قرآن و هم به سنت معصومان (علیهم‌السلام) وابسته است، به‌گونه‌ای

1. VandenBos, G. R.
2. Function.
3. Artor s reber.

که قرآن عهده‌دار تبیین خطوط کلی دین اسلام است و سنت ضامن تبیین حدود و جزئیات و تفصیل احکام است (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ص ۲۴۰). آیات قرآن کریم و منابع روایی هر دو در کنار عقل بدیهی، ابزار کشف آموزه‌های دینی محسوب می‌شوند و دلیل این کشف اجماع و عقل است (علی پور و حسنی، ۱۳۹۰). بنابراین منظور ما از منابع اسلامی در این پژوهش قرآن کریم و روایات صادره از ائمه معصومین (ع) است.

فصل دوم

پیشینه و ادبیات پژوهش

یکی از مفاهیم اخلاقی در آموزه‌های اسلامی، اخلاص است. از دیرباز مفاهیم اخلاقی همواره مورد توجه ادیان و خصوصاً اسلام بوده است، چنان‌که رسول اکرم (ص) هدف بعثتشان را اتمام مکارم اخلاق بیان فرموده‌اند (دیلمی، ۱۳۴۹، ۱، ۱۷۴).^۱ به‌طور کلی استفاده از مطالعات گذشته سبب غنای بیشتر تحقیق و جلوگیری از تکرار انجام کار و در نهایت استفاده از نتایج مطالعات گذشته می‌شود. در منابع اسلامی پیرامون اخلاص مباحث زیادی صورت گرفته است که عنایت به آن‌ها در فهم دقیق موضوع اخلاص و رسیدن به زوایای جدید آن تأثیرگذار است. در این فصل ابتدا به پیشینه اخلاص از منظر مفسرین، اخلاقیون، عرفا و روان‌شناسان پرداخته و در ادامه ادبیات پژوهش اخلاص مورد توجه قرار خواهد گرفت.

۲-۱- پیشینه پژوهش: رویکردهای نظری به اخلاص

درباره اخلاص دیدگاه‌ها و رویکردهای نظری مختلفی وجود دارد. در این بخش به‌طور گذرا به رویکردهای نظری اخلاص اشاره می‌شود.

۲-۱-۱- جهت‌گیری‌های اسلامی

یک بخش از پیشینه اخلاص را جهت‌گیری‌های اسلامی به این موضوع تشکیل می‌دهد. مهم‌ترین دیدگاه‌ها و رویکردهای اسلامی در زمینه اخلاص عبارتند از:

۲-۱-۱-۱- رویکرد تفسیری به اخلاص

یکی از رویکردهای اصلی به اخلاص رویکرد تفسیری است که از سوی اندیشمندان مسلمان در کتابهای تفسیر ارائه و بیان شده است. مفسرین از همان زمان نزول قرآن آیات مربوط به اخلاص را مورد بحث و بررسی قرار داده و بر اساس برداشت خود از قرآن به تفسیر و تبیین اخلاص

۱. انی بعثت لأتمم مکارم الاخلاق.

پرداخته‌اند. یاید توجه داشت که آیات متعددی از قرآن پیرامون اخلاص است؛ با این وجود مفسرین بیشتر حول بعضی از آیات به شرح و تفصیل مفهوم اخلاص پرداخته‌اند. اهمیت اخلاص در نگاه مفسرین به قدری است که بیان می‌دارند، تمام دین به یک چیز ختم می‌شود و آن هم اخلاص است یعنی اگر آن را موشکافی کنیم، می‌بینیم که تنها و تنها به اخلاص منتهی می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۲۵۳).

بیشتر مفسرین به تبع روایات، اخلاص را در همان معنای اصطلاحی تعریف کرده‌اند، یعنی انسان، ذات و صفات و افعالش را بر این اساس قرار دهد که همگی آن‌ها برای خداوند واحد قهار است (طباطبایی، همان؛ طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۲، ص ۸۴). برخی از مفسرین اخلاص را در معنای لغوی خود به کار برده‌اند. جوادی آملی (۱۳۸۷، ص ۲۵۳) می‌نویسد: پارسی اخلاص، ویژه کردن باشد یعنی، انسان قلبش را مخصوص حق کند تا احدی جز «مقلب القلوب» در حرم دل او راه نیابد. مکارم شیرازی (اخلاص را به معنای آمیخته نبودن با چیز دیگر دانسته و می‌نویسد اخلاص به معنای خالص کردن روح و جان از آلودگی‌ها و انواع ناخالصی‌ها و از همه مهم‌تر ناخالصی‌های شرک‌آلود است (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۶۲). صاحب مجمع‌البیان در ذیل آیه سوم سوره زمر نیز اخلاص را به معنای لغوی آمیخته نبودن با چیز دیگر دانسته این چنین می‌نویسد: خالص چیزی باشد که آمیخته به ریا و شهرت و وجهی از وجوه دنیا نباشد (طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۲، ص ۸۴).

برخی از مفسرین نیز در تعریف اخلاص به بعد انگیزشی اخلاص اشاره داشته و بیان کرده‌اند اخلاص آن است که محرک انسان در تمامی امور از هر گونه انگیزه غیر الهی، پاک باشد و منظور از «اخلاص» همان خلوص نیت است، و منظور از خلوص نیت این است که انگیزه تصمیم‌گیری تنها خدا باشد و بس. ممکن است کسانی دارای اراده‌های محکم برای انجام مقاصدی باشند، ولی انگیزه آن‌ها رسیدن به اهداف مادی باشد؛ اما سالکان راه خدا کسانی هستند که اراده نیرومند آنان آمیخته با خلوص نیت، و برخاسته از انگیزه‌های الهی است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۲۷۰).

انواع اخلاص در یک تقسیم‌بندی کلی بر دو قسم است: اول: خلوص دین و طاعت از برای خدای تعالی دوم: خلوص خود را از برای او. و دلالت بر اوّل دارد کریمه شریفه: «وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ» (بینه: ۵) و مأمور نشده‌اند جز اینکه خداوند را به گونه‌ای بپرستند که دین را برای وی خالص کرده باشند. و بر دوم دلالت دارد کریمه شریفه: «إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ» (صافات: ۴۰) جز بندگان پاک‌شده و خالص شده خدا.

و حدیث نبوی مشهور: مَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا ظَهَرَتْ يَنَابِيعُ الْحِكْمَةِ مِنْ قَلْبِهِ إِلَى لِسَانِهِ دلالت بر قسم دوم دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ص ۴۲).

به تعبیر دیگر اخلاص گاهی مستند به عمل است و گاهی مستند به ذات. بدیهی است که تحقق اخلاص در مرتبه ذات موقوف است بر اخلاص در مرتبه عمل یعنی تا کسی در همه اعمال و افعال و گفتار و سکون و حرکت خود اخلاص به عمل نیاورد به مرحله اخلاص ذاتی نمی‌رسد. (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ص ۴۳).

۲-۱-۱-۱-۲- راه رسیدن به اخلاص از نظر مفسرین

مفسرین راه رسیدن به اخلاص را در اصلاح شناخت و معرفت انسان می‌دانند چرا که انسان دارای «بینش» و «گرایش» است؛ با کمک (عقل نظری) می‌فهمد و با استمداد از گرایش (عقل عملی) آموخته‌هایش را عملی و اجرا می‌کند. محبت، اراده، نیت، اخلاص و مانند آن و نیز ریا و نظایر آن از شئون عقل عملی است (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج ۱۴، ص ۴۶). و برای اصلاح این امور عملی باید بینش و شناخت درست شود و اگر شناخت درست نشود انسان از اخلاص دور گشته و به سمت ریاکاری می‌رود؛ زیرا نوع نگاه ریاکار به نظام هستی و خداوند متعال نادرست است؛ به جای آنکه خدا را تنها مؤثر مستقل در امور عالم بداند، نظر مردم را دارای اثر استقلالی می‌پندارد و به جای آنکه فقط از خدا بترسد، خوف از مردم او را به عمل و اوست و ریاکار به جای واقع‌بینی و خدامحوری، ظاهرین و مردم‌محور است و پیداست که خداگرایی و مردم‌گرایی با یکدیگر جمع نمی‌شوند (جوادی

۱. هرکس چهل روز (خود و عمل خود را) برای خدا خالص کند چشمه های حکمت از قلبش به سوی زبانش جریان یافته و ظاهر می شود.